

אלמנטים של פנטזיה, זהות ואידיאולוגיה ודרכי עיצובם בשירי העלייה לנגב של נתן אלתרמן

עופרה מצוב-כהן

תקציר

נתן אלתרמן מן המשוררים הבולטים בשירה העברית החדשה התייחס בפואטיקה שלו אל האקטואליה שהתהוותה במרחב שבה חי ויצר במדינה צעירה בהתהוותה - ישראל. בשירי הטור השביעי שבו כתב המשורר בעיתונות השבועית בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל (וכונסו במספר כרכים), נפרשת תמתיקה מגוונת המתייחסת למגוון חוויות אנושיות בכלל, ולחוויה הציונית בפרט שאליה הגיב אלתרמן כאמן מעורב ומעורה באירועי השעה, בבחינת "בתוך עמי אני יושב".

בשירים שכתב בשנות החמישים של המאה העשרים התייחס לעליות ההמוניות ואף התחקה מקרוב אחר מהלכים באשר לקליטתם בארץ. כך מצד אחד כאשר חשבו הוגי המדיניות על פיתוח הנגב, ומצד אחר על פתרונות של פיזור המוני העולים שהגיעו בגלי העלייה הגדולים בתחילת שנות ה-50 של המאה העשרים, נראה הנגב רחב הידיים כמוצא אפשרי לשני העניינים.

במאמר זה אבקש להתחקות אחר אלמנטים של פנטזיה, זהות ואידיאולוגיה ועל תרומתם לטקסט על-פי שלושה שירי עלייה לנגב שכתב אלתרמן וכיוצא מכך לנסות להעריך את עוצמתם של שירי עיתונות אלו - עד כמה הם משקפים את הלכי את ההיסטוריה.

מבוא¹

בשנות פעילותו כאמן בלט נתן אלתרמן בייחודו לא רק בגלל דרכי הרטוריקה של שירתו והתמתיקה שלה.² כמשורר נתן אלתרמן ביטוי פואטי נרחב לעמדותיו ולדעותיו בדבר אירועים חברתיים ולאומיים בחיי השעה של העם היהודי, וכן הביע את עמדותיו בנושאים מעוררי מחלוקת ומורכבים שונים שהעסיקו את ראשי היישוב

1 מבקשת להקדיש מאמר זה לכבודם של הוריי שולמית וניסים כהן שעלו מאספהאן למערב הנגב, למסלול ולאופקים והם מתושביה הוותיקים של העיר אופקים.

2 חוקרת הספרות זיוה שמיר טוענת כי אלתרמן נודע בעשורים הראשונים בשל כתיבת פזמוני הווי קלי הערך שנתפרסמו בעיתון. עם פרסומו של קובץ שיריו הראשון הוערך אחרת משירתו העיתונאית ונחשב למשורר 'רציני'. לטענתה, לשירתו הפואטית היגיון משלה, היא מאופיינת בפיגורטיביות, ובולט בה השימוש באמצעים כמו האוקסימורון והזאוגמה. לשם יצירתו של עולם שבו היוצרות הפוכים (20). שירתו היא ססגונית, ופנטסטית ועם זאת חידתית. זיוה שמיר, **עוד חוזר הניגון**, פפירוס, בית ההוצאה באוניברסיטת תל-אביב, 1989, עמ' 7-28.

היהודי ואת תושביו לאחר קום מדינת ישראל, את ראש הממשלה מדינה ואת יתר קובעי המדיניות בחברה הישראלית המתהווה.³

בשיריו של אלתרמן, בשירי-הטור שלו, שפורסמו דרך קבע בעיתון סוף השבוע **הטור השביעי** נפרשה שלו תמתיקה מגוונת הנוגעת למגוון חוויות אנושיות בכלל ולחוויה הציונית בפרט. בשירים המתארים את החוויה הציונית בישראל כמדינה צעירה בהתהוותה, מתייחס אלתרמן להווי הנשזר בחייה של המדינה וכותב על אודות עניינים עכשוויים והתנגשויות הנוגעים לקשת רחבה של סדר היום בה. אלתרמן מתייחס אף לחוויות העלייה של קבוצות עולים יהודיים למדינת ישראל מכל קצווי עולם ומנציחן באמצעות השימוש הפואטי שיש בו מן הצמצום והשגב ומן התחכום הלשוני.⁴ חוקר הספרות דן לאור מציין את עליית היהודים ארצה כאחד מן הנושאים המסעירים בחיי המדינה ואף "הסעירו את דמיונו של אלתרמן".⁵

3 על מעמדו המרכזי של אלתרמן בחיי התרבות בארץ-ישראל טרם קום המדינה, עומד חוקר הספרות אורציון ברתנא במאמרו "נתן אלתרמן מול יחיאל פרלמוטר". ברתנא מדגיש את העובדה כי אלתרמן היה דמות מפתח בקרב קבוצת האמנים הארץ-ישראלית. בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים כתב אלתרמן שירה בעלת מאפיינים מודרניים שהתקבלה באהדה בקרב ציבור הקוראים בארץ-ישראל. לצד שיריו כתב גם מסות שפרסם בכתבי עת ספרותיים שונים (כמו **כתובים**, **טורים**, **מחברות לספרות**). אלתרמן שהיה בתחילת דרכו משויך לחבורת התרבותית של אברהם שלונסקי שיצאה נגד שירת התחייה. ביאליק היה מן הכולטים בחבורתה. לאחר כעשור נחק מחבורתו של שלונסקי וניסה ליצור לעצמו דרך פואטית עצמאית שהתאפיינה ב"מודלים פיגורטיביים סמליים ולא...". שירה שהמודל שלה הוא "ייצוג מציאות בדרך ריאליסטית" (עמ' 192). לטענת ברתנא, במהלך שנות הארבעים מסתמן בשירתו של אלתרמן מהלך נוסף כשהוא מנסה "...לנסח ביצירתו... את עצם התשתית הארס-פואטית של מפעלו השירי, המנסה להכיל את הפיגורטיביות עם הייצוג האקטואלי של המציאות, את הסימבוליים המופשט עם ההיענות ההיסטורית." (אורציון ברתנא, "נתן אלתרמן מול יחיאל פרלמוטר", **הציונות**, מאסף י"ט, 1995, עמ' 183–206, עמ' 194). מהלך זה מצביע על התקבלותו של המשורר ועל תחושת האחריות הציבורית שחש כמשורר. לעניין זה טוענת זיוה שמיר בפרק "נתן אלתרמן-משוררו של דור המאבק לעצמאות; עיון בחטיבת שירי "עיר היונה" כי בשנות מלחמת העולם השנייה והשואה הגיע אלתרמן למסקנה כי "האסטיטיציות המלוטש של שלונסקי, לאה גולדברג וחבריהם, שהתדרו במגדל השן של האמנות הצרופה, כבר אינו מתאים לאותם ימים" וכי מוטב לו למצוא פואטיקה חדשה. "וכך החל לו אלתרמן בכתיבתה של מסכת חדשה בשירתו ה'קנונית'-שירה אקטואליסטית ורפלקטיבית כאחת, המתעדת את שנות הקמת המדינה וראשית החיים הריבוניים". זיוה שמיר, **הלך ומלך; אלתרמן-בהמייני ומשורר לאומי**, הוצאת ספראהקיבוץ המאוחד, תל אביב, עמ' 92.

במאמרו הנזכר קודם ברתנא טוען כי לשירתו של אלתרמן הייתה נוכחות בפואטיקה של משוררים בולטים אחרים ומביא את טענתה של חיה שוהם על השפעת שירתו של אלתרמן על שירתו של אמיר גלבוש שבחר להתמודד בדרך אמנותית וייחודית במוטיבים מרכזיים בשירתו של אלתרמן, תוך המרת הייצוג הסימבוליסטי המופשט לרובד ריאליסטי ארץ-ישראלי (הערה 41 במאמרו). דוגמה נוספת שמוסיף ברתנא היא השפעת שירתו של אלתרמן על שירתו של נתן זך.

אורציון ברתנא, "נתן אלתרמן מול יחיאל פרלמוטר", **הציונות**, מאסף י"ט, 1995, עמ' 183–206. על מעמדו של אלתרמן לאחר קום המדינה טוען למשל ברתנא כי אלתרמן הגיע בשנות החמישים לפסגת השפעתו ונחשב משורר לאומי, שכן הגיב באופן לירי למציאות, ל"המולה האקטואלית". ראו אורציון ברתנא "עד כמה אלתרמן משורר לאומי? (בין סימבוליים לבין אקטואליה ובין בדידות לבין ממסד), **החינוך וסיבוכו כ"ב**, 1999, 149–175, 161.

4 אלתרמן אינו האמן היחידי שהגיב למציאות ההיסטורית. דן לאור מציין כי גם אמנים אחרים כמו לאה גולדברג, ס. יזהר, חיים הוז, חנוך ברטוב ואפרים קישון הגיבו ביצירותיהם לנוכח ההתרחשות החברתית רבת החשיבות והגורלית שעוררו גלי העלייה ארצה. דן לאור, "העלייה ההמונית כיתוכן ונושא" בספרות העברית בשנות המדינה הראשונות", **הציונות**, מאסף י"ד, 1989, 175–161.

5 לאור מוסיף כי נושא זה היה קרוב ביותר ללבו של אלתרמן מכל הנושאים המסעירים האחרים שאירעו בארץ בשנות החמישים וגם על אודותיהם כתב, כמו: "הקמת צה"ל, התבססות מוסדות השלטון, ההכרזה

בספר השירים השני של **הטור השביעי** מצויים שירים המוקדשים לעניין זה, כמו שירי עלייה על אודות יהודים מארצות הגולה השונות. אחדים משירי העלייה הללו, שענינם בהתרחשותם של אירועים לאומיים במדינת ישראל בין השנים תשי"ד–תשכ"ד, ומתייחס לאוכלוסיית העולים ארצה בשנות החמישים. רבים מהם הובאו להתיישב בנגב, להתגורר בו ולמצוא בו את פרנסתם ולהבטיח בו את עתיד ילדיהם. היו אלה עולים בעיקר בני ארצות המזרח: תימן, אירן, תוניסיה, אלג'יריה ומרוקו.

בשל זרם העליות השוטף מאז 1949 נתקלו בכירי ההנהגה בקושי ממשי לקלוט את זרם העולים בשנות החמישים המוקדמות וכך נוצרה סכנה ממשית למפעל הציוני. לדברי ההיסטוריון ירון צור, לוי אשכול טען כי הקושי בקליטת העולים נעוצה במנטליות הזרה והאחרת של העולים בייחוד של עולי צפון אפריקה הנבדלים מעולים אחרים. "כמו רוב חבריו לעילית הפועלית האשכנזית האמין אשכול בעומק לבו כי האשמים העיקריים בשברו של חזון התיישבות העולים הם העולים מארצות המזרח"⁶. לפיכך, אחד מן הפתרונות שהציעו ראשי ההנהלה הציונית הייתה להגביל את העלייה מארצות המזרח ובמיוחד ממרוקו ומפרס.⁷ עמדותיו האידיאולוגיות של בן-גוריון וכיוצא מכך אף עמדותיו המעשיות היו שונות משל ראשי ההנהגה הציונית. בן-גוריון טען כי "כולנו היינו מהגרים פעם", ולכן ראה בעולה מארצות המזרח שווה לזה מארצות המערב.⁸ גם הכהן מצינת כי בניגוד לראשי הסוכנות ומשרד הקליטה, היה בן-גוריון הלוחם הגדול למען עליות מן המזרח והיה מ"תומכיו הגדולים של מיזוג הגלויות"⁹.

הבאתם של העולים לחבל ארץ זה תאמה אף את תפישתו המאוחרת יותר של ראש ממשלת ישראל ולפיה טען בלהט בן-גוריון אז כי את הנגב יש להפריח ככל חבל ארץ אחר ולאכלסו.¹⁰ "דוד בן-גוריון...נחשב ל'פטרון' מובהק של הנגב וההתיישבות בו...אף לפני קום המדינה הוא השמיע פעמים אין-ספור דברים בזכות

על ירושלים כעל בירת ישראל, ההכרה הבינלאומית שזכתה המדינה החדשה...כיבוש השממה...ומבצע סיני". דן לאור, **אלתרמן**, עם עובד, ספריית אפיקים, תל אביב, 2013, עמ' 520.

6 ירון צור, "הבעיה עדתית בדיוני הנהלת הסוכנות בשלהי תקופת העלייה ההמונית", **ישראל** 2, 2002, עמ' 81–106, עמ' 84–85.

7 צור מציין כי בקרב ההנהגה אסור היה להעלות עניין זה בפירוש או לרמוז עליו. שם, עמ' 103–104.

8 יוסף הגורני, "כור ההיתוך החלקי במחשבה ובמעשה ציונים", **הציונות**, מאסף כ"ג, 2001, 3–19, עמ' 17.

9 דבורה הכהן, "היוצר בידי החומר: צמיחתה של מנהיגות פוליטית חדשה בשנות החמישים", **ישראל** 2, 2002, 57–79, עמ' 62–63. בעניין זה מעיר הסוציולוג ברוך קימרלינג כי לבן-גוריון הייתה הסתייגות מן המנטליות של העולים מארצות המזרח אך הוא הקפיד שלא לתת לה פומבי. בשני ראיונות שהעניק לעיתונות זרה (בעודו מניח כי דבריו לא יובאו לידיעת הציבור שעל אודותיו) העיר כי "למרוקאים אין חינוך. מנהיגיהם כמנהג הערבים". טענה זו מנומקת על ידו בהשפעת התרבות הערבית-מוסלמית שחיו בתוכה מאוד בשנים והביע תקווה שבדורות הבאים תשתנה המנטליות הזו. ברוך קימרלינג, **מהגרים, מתיישבים, ילידים**, עלמא, עם עובד, תל אביב, 2004, עמ' 290.

10 בראיון שהתקיים עם יהושע כהן, ממייסדי שדה-בוקר, נשאל "מה היה היחס של בן-גוריון לנגב" והשיב כי: "בעניין זה היה לו משפט יסודי: או שאנחנו נדביר את המדבר, או שהמדבר ידביר אותנו". בן-גוריון היה בעד הנגב עוד לפני קום המדינה, כי לדעתו הארץ תהיה לנו רק אם נעבד אותה, נחיה אותה, ונשב עליה." מרדכי נאור, עורך, **יישובי הנגב, 1900–1960: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1985, עמ' 236.

ההיאחזות היהודית בנגב, בעת שהדבר נחשב ל'בלתי מציאותי' ואף ל'שיגעון'.¹¹ את הנגב ואת אזוריו השונים (צפוני, דרומי), החשיב כנכס ציוני ביטחוני מן המעלה הראשונה, וכן כאזור בעל היסטוריה יהודית. הוא הסביר כי אבות האומה הלכו לנגב ועסקו בו במעשי בראשית. כיוצא מכך, טען כי פעולת ההגעה לנגב היא 'עלייה' ולא 'ירידה'.¹² כצעד פעיל ראשון התואם את חזונו הובאו לנגב המוני עולים. עם זאת, צעד זה התקיים אף כחלק ממדיניות מכוונת שניסתה להתמודד עם כמויות העולים המרובות ולמצוא פתרונות לאכלוסם.

אלא שחבל ארץ זה היה בבחינת ארץ לא זרועה, מקום חסר תשתיות ראשוניות הנחוצות לקיום סדר יום שגרת. את זרם העולים הבלתי פוסק שהגיע ארצה מאז 1949 היה צריך ל"שכן, לכלכל...ללמד מקצועות שונים, להפוך לעם אחד. את העולים שיכנו תחילה במחנות נטושים... בכפרים ערביים עזובים... אוהלים עזובים... בדונים... בשיכונים צפופים, בעיירות מכווערות שנבנו בחופזה".¹³

תוכנם של שירי העלייה לנגב שכתב אלתרמן בתקופה המדוברת נדמים כשירה התואמת את מדיניותה של ממשלת ישראל אז ואת צרכי השעה. מן הנושאים העולים בשירים משתמע כי שירים אלו היו בבחינת שירה 'מטעם', משום שהלמו את הסיפור שביקשה המדינה הצעירה להפנים בקרב תושביה החדשים. גם בכתיבתו הפובליציסטית צידד אלתרמן בפעולות הממשלה השונות בראשות בן גוריון וביטא את עמדותיו ברשימות ובשירה. אלתרמן הזדהה עם מדיניותו של בן גוריון בתקופה המתייחסת לשנות העלייה ההמונית ואף נתן לכך ביטויים רבים בפואטיקה שלו.¹⁴ זיוה שמיר מציינת כי במסגרת יחסיו ההדוקים של אלתרמן עם גורמי השלטון נהג להיענות להזמנתם ולהתלוות לסיורים ברחבי הארץ, בנקודות יישוב "...הנידחות ביותר ב'ארץ הנגב'".¹⁵

דן לאור המתייחס ליחסים המיוחדים ששררו בין המנהיג לבין המשורר אלתרמן טוען כי אלו היו מושתתים על אמון ועל רגשי כבוד והערכה הדדיים זה כלפי זה:

11 מרדכי נאור, עורך, **יישוב הנגב 1900-1960**, סדרת עידן, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1985, עמ' 4.
 12 שם, עמ' 7-9.
 13 מיכאל בר-זוהר, **בן גוריון האיש מאחורי האגדה**, משרד הביטחון-ההוצאה לאור, ירושלים, 1986, עמ' 337.
 14 זאת לעומת ביטויים אחרים ששיקפו את התנגדותו למדיניותם של ראשי ממשלות אחרים ומנהיגים בולטים של מפא"י שנבחרו לאחר תקופת בן-גוריון כמו לוי אשכול, פנחס ספיר (שר אוצר ב-1969) ואריה אליאב (כמוזכ"ל מפלגת העבודה, 1969). בתקופה מאוחרת יותר, לאחר מלחמת ששת הימים כאשר עולה סוגיית גבולותיה של מדינת ישראל, מביע אלתרמן התנגדות לעמדותיו של בן גוריון. הוא תמה עליהן וציין כי דוד בן גוריון הוא בין "גדולי חוזי התחייה הלאומית" הדוגלים בהכרה כי השטחים שנכבשו לאחר מלחמת ששת הימים הם חלק בלתי נפרד משטחה של מדינת ישראל. מכל מקום, אלתרמן מצדד במדיניותו של בן גוריון ומבכר אותה על פני מדיניותם של מנהיגים שפעלו אחריו.
 15 ראו משה שמיר, **נתן אלתרמן, המשורר כמנהיג**, דביר, תל אביב, תשמ"ח, 1988, עמ' 33.
 16 שם, עמ' 104. שמיר מציינת כי אלתרמן (שאנשי רוח וחברה תקפו אותו וטענו כנגדו כי הוא כותב דברים של קובעי המדיניות), היה שותף לאתגרים הלאומיים-חברתיים וסייר ברחבי הארץ ביישובי העולים המוקמים, ומקטרגיו היו מותחים את הביקורת מתוך בתי הקפה התל-אביביים שבהם נהגו לשבת. עם זאת, היא מוסיפה כי "אין זאת אומרת שאלתרמן נמנע מלכתוב בשירה ה"קנונית" על עניינים כאובים שהצביעו על שמברים וכישלונות, לרבות כישלונותיו של בן-גוריון". שם, עמ' 118.

"בן-גוריון היה יקר ונערץ על אלתרמן, הוא רחש לו באמת רגשי כבוד עמוקים-כך היה בשנים שבהן שימש כיושב ראש הנהלת הסוכנות ועוד יותר מזה מאז הכריז על הקמת מדינת ישראל והחל לכהן כראש הממשלה הראשון...". לאור קובע כי תחושות ההערצה של אלתרמן לבן גוריון גברו כאשר בשנת 1953 הודיע המנהיג על התפטרותו מן הממשלה ועל העתקת מקום מגוריו לשדה-בוקר. צעד זה של בן-גוריון אפשר לו להתמקד בהרחבת ההתיישבות בנגב, והרשים את אלתרמן שראה בכך מהלך של מופת.¹⁶

על אף דברי התימוכין הנזכרים בדבר השפעת עמדתו של בן-גוריון על המשורר נראה כי היו לאלתרמן עמדות סובייקטיביות משלו. אלו אינן תלויות בגורם מדיני כזה או אחר ואף לבו שלו נטה לחבל הארץ הדרומי - לנגב. על כך יעידו ששת חלקי השיר "שירים על ארץ הנגב" שבהם מעוצב הנגב כישות נשית בעלת יופי מרהיב, וכוחותיו מיוחדים ומושכים ונופיו בראשיתיים.¹⁷

במאמר זה אבקש לבדוק יסודות של פנטזיה, זהות ואידאולוגיה הבאים לידי ביטוי בשירי העלייה לנגב של אלתרמן. שלושת השירים שיעמדו לדיון הם: "בחודש אביב",¹⁸ "נטל הקליטה",¹⁹ "מעשה בני המושבים".²⁰ מה מקומם של אלו בעיצוב התפיסות והעמדות בשירים האלה הגלויות והסמויות, כפי שהן באות לידי ביטוי בסיפור על אודות העלייה מן הסוג הזה ומהי תרומתם?²¹

בירור תיאורטי של המושגים 'פנטזיה', 'זהות' ואידאולוגיה

פנטזיה

ברתנא מגדיר את המושג פנטזיה כ"עולם דמוי-ממשות, המקיים יחסים משליים, או יחסים חלופיים, עם עולם הממשות המוכר לקורא. זהו עולם ספרותי שחלק

16 דן לאור, **אלתרמן**, עם עובד, תל אביב, 2013, עמ' 399-400. וראו גם עמ' 590-595 בעניין עמדתו של אלתרמן בפרשת לבון התומכת בעמדתו של דוד בן-גוריון בפרשה זו.

17 נתן אלתרמן, **עיר היונה**, מחברות לספרות, 1957, עמ' 186-193.

18 נתן אלתרמן, **הטור השביעי**, ספר שני, תשי"ד-תשכ"ב, עמ' 44-46. נכלל בשער א. "הקו הראשון".

19 שם, עמ' 53-54. נכלל בשער "החוק והשבות".

20 שם, עמ' 105-107. נכלל בשער "תווי פנים".

גם השיר "תוצרת דימונה" (שם, עמ' 111-113) הוא לכאורה בעל זיקה לנגב אך לא ייכלל בדיון זה. זיקתו לנגב היא מאחר שהוקם בו מפעל טקסטיל ב-1958. הטקסט נראה שיר אידאולוגי מובהק ומטרתו לשכנע את הקורא בחשיבותה של תעשיית הטקסטיל ולהביא בפניו את תחזיתו האופטימית של המשורר על תרומתה של תעשייה זו לכלכלת המדינה הצעירה. במבט לאחור זהו שיר שכנוע שלא חזה נכונה את גורלה של תעשיית הטקסטיל בארץ, ביישובי הדרום, בדימונה ובאופקים שבהם נסגרו מפעלי הטקסטיל [באופקים נסגר מפעל הטקסטיל האחרון ב-2013], כחלק משינויים בכלכלה העולמית בכלל.

21 במחקרי אבקש להסתייע במובאות מן הרומן **במסלול ילדותה** המתעד את עלייתה של משפחת הרב מולא כונסארי, סולימאן אברהמיאן זצ"ל, מאספהאן בשנות העלייה ההמונית למושב העולים מסלול במערב הנגב. הרומן מתחקה על שלבי הקליטה של בני המשפחה ועל זיקתם העמוקה לציונות ולארץ-ישראל. הטקסט מתבסס על ראיונות עם עולים ועם מחנכים ומדריכים חקלאיים מן התקופה המדוברת. מקור זה עשוי לשמש ככלי עזר למבעים הציוניים-פואטיים המעוצבים בשירתו של אלתרמן. עופרה מצוב-כהן, **במסלול ילדותה**, הוצאת גוונים, תל אביב, 2012.

ממרכיבי המציאות בו אינו יכול להיות בעל רפרנציה, או בעל דנוטציה, למה שמקובל על רוב הקוראים כ'מציאות היומיומית' שבה הם חיים.²² ברוננו בטלהיים טוען כי הסוגות השונות המשתייכות לפנטזיה כמו אגדות ומיתוסים, עונות על השאלה "מה טיבו האמיתי של העולם ומהו תפקידו של הסובייקט בתוכו".²³ המתרגם עמנואל לוטס מטעים כי הפנטזיה בולטת בכך שהיא מסתמכת בשיעור ניכר על "תופעות ועל דמויות שמחוץ להתנסות האנושית היומיומית, הן ליצירת הרקע לעלילה הן לעיצוב הדמויות ופעולותיהן".²⁴ העולם הפנטסטי נוהג לפי חוקים משלו, "שונים במידה רבה או מעטה מחוקי הטבע של עולמנו היומיומי, אבל הוא מציית להם באותה המידה עצמה".²⁵ לטענתו, בדומה לכל סוגה ספרותית אחרת גם לשימוש בפנטזיה יש מטרות מגוונות, כמו לצורך אלגורי, לשם העברתו של מוסר השכל, לביקורת פוליטית, ערכית ומורלית.²⁶ חוקרת הספרות דניאלה גורביץ' טוענת כי התפתחות המחשבה הפילוסופית-השכלתנית, אילצה את האדם המודרני לסיפר המושגות על חומרים מן הממשות והניתוק ממנה הם במשורה ובזהירות.²⁷ לטענתה, הפנטזיה היא בעלת תכלית ומטרה ומשרתת את היצירה על ידי כך שהיא מבקשת לשקף רעיון או אידאה.²⁸ הגדרה זו מציעה זיקה משמעותית למושג אחר שידון במאמר - אידיאולוגיה.

זהות

את הזהות ניתן להגדיר כמכלול של מאפיינים ובאמצעותם יכול האדם להגדיר את עצמו. מאפיינים אלו נחלקים לשני סוגים: מרכיבים שיוכיים המאפיינים את האדם מלידתו כמו מינו, צבע עורו, עדתו ומרכיבים נרכשים הניתנים לשינוי כמו מקצוע, דת ואזרחות. הסוציולוגים אליעזר בן-רפאל וליאור בן-חיים מבקשים לחדד את משמעות המושג בהעמדתו מול המושג "הזדהות". "במושג 'זהות' משתמשים כדי לעמוד על תכנים של גישות ודימויים-ייחוד הקולקטיבי. טיב המחויבויות הקשור לחברות בו ומהות היחס אל ה'אחר', ואילו במושג 'הזדהות' הכוונה היא למידה

- 22 אורציון ברתנא, **הפאנטסיה בסיפורת דור המדינה**, פפירוס והקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1989, עמ' 25–26. ברתנא עורך אבחנה נרחבת של סוגי הפנטזיה הבאים לידי ביטוי בסיפורת 'דור המדינה' שבספרות העברית.
- 23 ברוננו בטלהיים, **קסמן של אגדות ותרומתו להתפתחות הנפשית של הילד**, (תרגום: נורית שליפמן), רשפים, תל אביב, 1987, עמ' 42.
- 24 עמנואל לוטס, "תולדות הפנטסיה", 29–42 בתוך: **עם שתי רגליים עמוק בעננים על פנטסיה בספרות העממית**, עורכת אקדמית: דניאלה גורביץ', הוצאת גרף, 2009, עמ' 29.
- 25 שם, עמ' 30.
- 26 שם, עמ' 23–33.
- 27 דניאלה גורביץ', "הפנטסיה מהי?", 13–28, עמ' 20, בתוך: **עם שתי רגליים עמוק בעננים על פנטסיה בספרות העברית**, עורכת אקדמית: דניאלה גורביץ', הוצאת גרף, 2009, עמ' 20.
- 28 אורציון ברתנא, **הפאנטסיה בסיפורת דור המדינה**, פפירוס והקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1989, עמ' 25.

שבה הזהות הקולקטיבית חשובה למאויים החברתיים, התרבותיים והרוחניים של בני האדם".²⁹

קבוצות חברתיות בישראל מגדירות את עצמן על פי מרכיבים שונים, ואילו אזרחי ישראל היהודים-חילוניים מגדירים עצמם באמצעות מרכיב הזהות האזרחית והזהות האזרחית-לאומית המבליטה את הקשר שבין זהותו כיהודי לעם היהודי באשר הוא ואת זיקתו כישראלי למדינת ישראל. אזרחי ישראל הדתיים ידגישו כך את מרכיבי הזהות האזרחית דתית לאומית, הקושרים בין הדת היהודית לעם היהודי ולמדינת ישראל.³⁰ בעניין זה מציינת הסוציולוגית חנה הרצוג כי החברה הישראלית נמצאת "בתהליך מתמיד של מאבק על גבולות, על זהות ועל מהות. זהו מארג סבוך גדוש סתירות, של מצרפי זהויות ודמוניום... זהו מפגש כוחני, שבו קבוצות נאבקות על הגדרת זהות וגבולות וממילא על אופי החברה ומהותה, ובעיקר על שינוי יחסי הכוח ברובדיהם השונים".³¹

חוקרת הספרות חיה שחם עומדת על הזהויות השונות שלבשה הזהות היהודית בארץ-ישראל כפי שהן באות לידי ביטוי בספרות העברית (ביניהן, הילידית, הכנענית, הישראלית). היא מציינת את מאפייניהם - כאלה המשמשים נדבך נוסף על הקודם, וכאלה המייצרים מחלוקות חדשות.³² שחם מציינת כי שאלות רבות נכרכות בסוגיית הזהות, ומהם מחלוקות של מוסר ושאלות של מצפון.³³

אידיאולוגיה

על-פי אחת מן הגישות המחקריות בסוציולוגיה הביקורתית, אידיאולוגיה היא "מכשיר פוליטי-כוחני למימוש האינטרסים הייחודיים של הקבוצות השולטות בחברה על חשבון האינטרסים של הקבוצות האחרות". גישה אחרת, המדעית-אנליטית, גורסת כי האידיאולוגיה היא "תופעה סוציולוגית, אוניברסלית, היכולה להיות מכשיר כוחני בידי קבוצה מסוימת, אך גם בעלת אופי גמיש ומעשי ונחלת הקבוצות השונות בחברה".³⁴ חוקר הספרות חנן חבר רואה באידיאולוגיה "מכלול של ערכים, מושגים ורגשות, שבאמצעותם בני-אדם חווים, מבינים ואף מפרשים את

29 אליעזר בן-רפאל וליאור בן-חיים, **זהויות יהודיות בעידן רב-מדרני**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה, 2006, עמ' 23.
 30 חנה אדן, ורדה אשכנזי ואחרים, **להיות אזרחים בישראל**, מעלות, ירושלים, מהדורה מחודשת, 2001, עמ' 41.
 31 חנה הרצוג, "דור לדור יביע אומר": הדיאלקטיקה של יחסי דורות חברתיים ופוליטיים בישראל", בתוך: **דורות, מרחבים, זהויות**, בעריכת: חנה הרצוג, טל כוכבי ואחרים, מכון ואן ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל אביב, 2007, 21-43, עמ' 24.
 32 חיה שחם, **בדק בית; על לבטי זהות, אידיאולוגיה וחשבון נפש בספרות העברית החדשה**, אוני' בן-גוריון בנגב, מכון בן-גוריון לחקר הציונות, 2012, עמ' 3.
 33 שם, עמ' 4.
 34 ברוך קימרינג, **בין מדינה לחברה: סוציולוגיה של הפוליטיקה**, כרך א', האוניברסיטה הפתוחה, 1995, עמ' 224.

קיומם החברתי". תפישות ואידיאות ששורשיהם בהיסטוריה של עם ישראל ובמורשתו הם מתשתית של האידיאולוגיה הציונית.

חבר עומד על היחסים שבין ספרות ואידאולוגיה ומציין כי ניתן לאתר שתי עמדות מנוגדות: "האחת מזהה את הספרות עם האידיאולוגיה באורח מוחלט. על-פי גישה זו... יצירות ספרות אינן יותר מאשר ביטוי של זמן". את היצירה הזאת מכתיבה האידיאולוגיה השלטונית, ואילו בקוטב המנוגד תהינה יצירות ספרותיות העוסקות במה שאידאולוגיה מצניעה. מכאן טוען חבר כי יצירת אמנות מהימנה תפרוץ מן הגבולות האידיאולוגיים של "זמנה וסביבתה".³⁵

אלמנטים של זהות, פנטזיה ואידאולוגיה בשירי העלייה לנגב

כתיבתו של אלתרמן על מושבי מערב הנגב כמו גם על מקומות אחרים בדרום הארץ, כמו יישובי לכיש החקלאיים ועיירות הפיתוח, הלמה את חזונו של דוד בן גוריון ליישוב הנגב, להפרכת השממה ולשגשוגו מהיבטים רבים. בן גוריון שאף לשמר את אתוס החלוציות שהתבטא בימי העלייה השנייה גם במסגרת הממלכתית, במסגרת קיומה של מדינת ישראל, והחליט לקיים את ערכי החלוציות שקיווה לעורר בקרב תושבים פוטנציאלים בבחינת "נאה דורש, נאה מקיים". הוא הצטרף בשנת 1953 עם רעייתו פולה כחבר לקיבוץ בנגב - שדה בוקר. כשסיים את תפקידו הממלכתיים כראש ממשלה וכשר הביטחון בשנת 1963 הוא עבר להתגורר לקיבוץ.³⁶

לשם החלת תכניתו ולהביא את מושבי הנגב לקדמת סדר היום החברתי של מדינת ישראל סבר בן-גוריון כי הקבוצה המתאימה לשליחות הציונית לסיוע ביישובי הנגב הם הצעירים, תלמידי תיכון ויוצאי צבא. לשם כך, נקט צעדים ונפגש למשל עם צעירים בני מושבים ותיקים ועם בוגרי האוניברסיטה העברית. הוא ניסה לשכנע אותם להצטרף למושבי העולים כמדריכים חברתיים לקבוצות הגיל השונות וכמדריכים מקצועיים-חקלאיים. כמו כן, הוא נפגש עם בני קיבוצים הצעירים מן

35 חנן חבר, פייטנים בריונים, עמ' 47-48.

36 מיכאל בר-זוהר טוען כי בן-גוריון חיפש מקום להגשמת חזונו החלוצי באמצעות מפעל התנדבותי גדול שיאחד מנסיעותיו לאילת פגש קבוצת צעירים במדבר וכששאלם למעשיהם השיבו לו שהם לחמו באזור זה והם מבקשים להקים במקום קיבוץ חדש - שדה-בוקר. בן-גוריון התלהב מן הרעיון והודיע לחבריו בממשלה על כוונתו לפרשו מן הממשלה ולהצטרף כחבר לקיבוץ הצעיר בדרום. מיכאל בר-זוהר, **בן גוריון האיש מאחורי האגדה**, משרד הביטחון-ההוצאה לאור, 1986, עמ' 359. ההיסטוריונים דוד אוחנה ומיכאל פייגה עומדים על החשיבות הגבוהה במעלה של הנגב בעיני בן-גוריון במרחב הסובייקטיבי שלו וטוענים גם למקום קבורתו בו הייתה משמעות רבה בעיניו. לטענתם, הקבורה בנגב "חרגה משאלות משפחתיות, קהילתיות ומדיניות. היא הייתה התחברות אל המיתוס המכונן של האומה, כפי שניסה לעשות בחייו, גם במותו הגדיר עצמו בן-גוריון באופן סימבולי כחלק מן ההיסטוריה המונומנטלית של העם היהודי-לפי גרסה שהוא עצמו כונן". עוד טוענים אוחנה ופייגה כי "קברו נמצא במערכת הקשורה לנוף המדבר... גם בדרך זו ניסה בן-גוריון לדאוג שתהיה לו שליטה על המסר שיועבר לדורות הבאים". (40-41). דוד אוחנה ומיכאל פייגה, "הלוויה על סף הצוק", **ישראל**, 17, 2010, עמ' 25-57, עמ' 38.

הדור השני בקיבוץ "הקיבוץ המאוחד" ו"הקיבוץ הארצי" כדי לשדלם להצטרף לשליחות הלאומית ולסייע למושבי העולים בנגב בכל רובדי החיים. ההיסטוריונית והסוציולוגית דבורה הכהן מציינת כי בן-גוריון יזם את המפגשים האלה והשתתף בהם. כמו כן לטענתה, הוא הסתייע לעתים בשירי הממשלה השונים ובסמכויות אחרות (כמו הרמטכ"ל משה דיין, 1954), כדי לשכנע את הצעירים במהות השליחות המתבקשת מהם.³⁷

"בְּחֹדֶשׁ הָאָבִיב"

בשיר "בחודש האביב" מתייחס אלתרמן לאירוע מקומי שהתרחש במושב פטיש שבדרום. האירוע המתואר הוא חלק מפעילות חבלנית עוינת שאירעה בעיצומו של טקס חתונה במושב, עת חדר מחבל למקום ההומה בחוגגים וניסה לפגוע באנשים החוגגים. אירוע זה לכאורה היה יכול להתרחש בכל מקום יישוב אחר בגבול הדרומי, שכן הפדאיון נהגו להסתנן ליישובים כדי לזרוע טרור בקרב התושבים וכן לפגוע ברכוש ובתשתיות. אלתרמן מקדים לטקסט השירי מידע קונקרטי ומוחשי על אודות האירוע: הירצחה של "הנערה ורדה פרדימן" בהתפוצצות של רימון שהטילו "חבלנים שהגיעו מעבר לגבול, אל תוך אחת החצרות שבמושב בעת חתונה שנערכה שם. 1955". הסיבה להתרחשותו כאמור נוגעת לשגרת החיים הכוללת של העם היהודי היושב במדינה הצעירה. הטקסט משקף את המצב הביטחוני-לאומי שלה בעודה חשופה לטרור ולהתנכלויות דמים מצד שכנותיה.

הבחירה בעונת האביב ככותרת השיר מרמזת לציפייה להתחלות חדשות, לרענונות ולאווירה החגיגית המפארת אף את אירוע החתונה המתואר בתחילת השיר. כמו כן, בחירתה של עונה זו מרמזת על אירוע מכונן בתולדות עם ישראל - יציאת מצרים. בחודש האביב יצאו בני ישראל ממצרים והדבר מסמל באופן מובהק את התחלתו של פרק בתולדות העם השרוי בגלות מצרים ואת יציאתו מעבדות לקראת חיי חירות ועצמאות לאומה השוכנת בארצה. שמו של החג נזכר בבית הרביעי בשיר בכפיפה אחת עם העולים שבמושב "...פטיש בעומדו על סיפו של פסח". כאן מציין החג את אחדותם של העולים ורומז לחייה השגרה הכוללים הכנות לחג. השימוש בשמו של המושב והאנשה הנלווית לו מציין את הזהות האחידה הקבוצתית של העולים ששורשיה נעוצים במסורת היהודית - בחגיה.

מוטיב מרכזי בשיר זה המופיע בצורות לשוניות מגוונות (כמו מילים נרדפות) ובהטיות (כמו פעלים) הוא מוטיב האור שבזיקה מנוגדת אליו מופיע מוטיב החושך. מצד אחד שניהם מתוארים בתמונה מטפורית הממחישה את החושך, ומצד אחר ואת האור המבליח מחצר במושב. כך בבית הראשון המתאר את מושב פטיש

37 דבורה הכהן, **הגרעין והרחיים**, עם עובד, תל אביב, 1998, עמ' 247. בעניין זה טוענים אוחנה ופיגה כי אתוס החלוציות איבד מכוחו עם קום המדינה ולכן מסע השכנוע של בן גוריון נתקל בקשיים. דוד אוחנה ומיכאל פיגה, "הלוויה על סף הצוק", **ישראל** 17, 2010, עמ' 25-57, עמ' 36.

המרוחק כבדת דרך מהמושבים הסמוכים לו,³⁸ שאור פנס בוקע ממנו ובולט בחשיכת "המישור שְׁאֲתָרִי הַגֶּדֶר". אור הפנס המתואר הוא מיוחד ו"מְלֶהֶט פְּנֵגְהוּ שְׂדוּמָה לוֹ אֵין", ולרוב אינו מפיץ אור למרחב גדול, אך זה בולט ובעל יכולת להאיר עצמים שונים. בבית הראשון מתוארת כך יכולתו להאיר את החצר בבית במושב ואת סביבותיו באור המפיץ גם חום סביבו - "מְלֶהֶט". באמונה היהודית נחשב הנגה לאור נשגב בעל משמעות עליונה וקדושה ויש בו מן האלוהות.³⁹ אור הפנס מייצג בממדיו הזעירים את מושב העולים הקטן, והוא בעל יכולת להאיר על שגרת חייהם של התושבים (הבית השני); וכן להאיר על התושבים המתאחדים באירוע הייחודי, בשמחת הכלולות (הבית השלישי). בבית האחרון בשיר נזכר האור הסגולי המאיר את השמים ואת הארץ בהיותם שני יסודות עיקריים בארגון סדרי העולם מבראשית. באירוע זה הם חלק ממעמד בעל אופי קדוש המאחד את החתן ואת הכלה, והם אף משמשים עדים להתחייבותו של הדובר אל המדריכה שנרצחה וגופתה מוטלת על הארץ.

אווירת החג והשמחה מְפנה אפוא את מקומה לעלילה טרגית. רצח המדריכה החקלאית מפקיע את האירוע המקומי והמשמח מאלמוניות לאירוע חדשותי ולאומי, המסמל את חוסר הביטחון שבו היו שרויים תושבי מערב הנגב בשנות החמישים המוקדמות.⁴⁰

הכהן עומדת בהרחבה על אירוע התקפת הרצח המתקיימת בעיצומה של שמחת החתונה: "הרצח בפטיש העלה לתודעתו של הציבור במדינה את המתהווה בנגב. המדריכים מבני המושבים הוותיקים ירדו לגור בתוך מושבי העולים זכו לאהדה".⁴¹ הכהן מציינת כי כאבם של בני המושב הביאם לעלות לירושלים ולהפגין ליד משרדי הממשלה כדי לזעוק על הפקרת ביטחונם של מושבי הנגב. הפגנתם נשאה פרי ודוד בן-גוריון הגיע לפגישה עם תושבי המושב, שמע את טענותיהם והעלה אותן

38 המושבים הם מסלול, רנן, פדויים, בטחה וגילת הסמוכים זה לזה וקרובים לעיירת הפיתוח אופקים. מושב פטיש נמצא צפונית-מערבית ליישובים אלו והוא נחשב לספר משום שמערב לו לא הוקמו עדיין יישובים. הוא אף היה חשוף למסתננים שהגיעו מגבול מצרים. מושב ישע, הנמצא כיום מערבית למושב פטיש, הוקם רק לאחר מלחמת סיני, ב-1957 (מלחמה שאחת ממטרותיה הייתה למגר את הפעילות החבלנית העוינת של מסתנני הפדאיון).

39 המלה "נגה" מתקשרת לזיו העליון. היא מזכרת ומתוארת בכתבי ה"זוהר", בכתביו של יחזקאל בן בוזי הכהן שנכתבו במאה השישית לפני הספירה סמוך לחורבן בית ראשון. האור נלווה לאש המדומה לחשמל, במראה ובעוצמה: "נגה לאש ומן האש יוצר ברק". ספר יחזקאל א, 4.

40 ברומן **מסלול ילדותה** מתוארת אווירת החשש ששררה במושבי מערב הנגב מנקודת מבטה של הגיבורה שולמית, נערה בת חמש-עשרה. כך במושב מסלול הסמוך למושב פטיש: "זמן קצר לאחר שהגיע למסלול, התמנה דודי שמואל לשומר הראשי של המושב והחל לסייר עם סוסו ועם רובה ארוך וגדול ממדים בין השדות ובין המשקים...מאירה הסבירה שהמסתננים היו מפגעים, שנודעו גם בשמם **הפדאיון** (הדגשה במקור ע.מ.כ), המגיעים ממצרים, בעיקר מרפיח, חודרים ליישובים במדינת ישראל, ומנסים לפגוע בכל מי שהוא יהודי ולחבל בהתיישבות...אזרחים חפים מפשע נפצעו ואחרים אף נהרגו...המבוגרים במושב הסבירו לנו על הפדאיון והזהירו אותנו מפני הסכנות הצפויות. הם הדריכו אותנו על ההתנהגות בזמן ההסתננות של הפדאיון". עמ' 80.

41 דבורה הכהן, **הגרעין והריחיים**, עמ' 277.

בפגישה עם הרמטכ"ל כדי לענות על צורכי השעה ולספק לתושבים תחושת ביטחון והגנה.⁴²

בדברי ההקדמה לשיר מספר אלתרמן על אודות הנרצחת ומאפינה כנערה בעלת אידאולוגיה ציונית-לאומית. הוא מספר עליה כי "נְחֻלְצָה עִם הַיּוֹצְאִים לְעֶזְרַת מוֹשְׁבֵי-הָעוֹלָיִם". באמירה זו בא לידי ביטוי ההירתמות של יוצאי המושבים והקיבוצים לרעיון המפעל הלאומי של בן-גוריון להתנדבות במושבי העולים בנגב. הוא מבטא אף את הערכים הלאומיים שבהם דבקה ורדה הצעירה כחלק מציבור זה.⁴³ ההזדהות שמגלה הנערה ורדה פרידמן עם רעיון זה היא שלמה, מוחלטת, ותיאור מותה במקום כחלק מאוכלוסיית העולים החוגגים מדגיש את עניין אלמנט הזהות. זה קיים אף בכל הדמויות הנזכרות בשיר במובלע או בגלוי בעצם נוכחותן כתושבים במושב בנגב.

בדברי הדובר בשיר, המרמזים למעמדו העליון של הדובר ולזיקתו הייחודית לנסתר ולנשגב, "פה אָמַר אֶל בּוֹרְאָ" ישנו ציווי אלוהי מנחם לעתיד לבוא בעל ערך עליון ומורשתי הקושר בין ההיסטוריה של העם היהודי לבין ההווה החדש. באמירה זו המייצרת ערך של זהות יהודית עתיקת מורשת ישנה אף הגזמה פנטסטית המשתמשת ביכולת אנושית לדבר ומייחסת אותו לאל. לכך נלווה שם העצם ה"בוֹרְאָ" המרמז לתפיסתו הסובייקטיבית של הדובר או רמז לקבלתו את התפיסה הנורמטיבית היהודית-תיאולוגית ולפיה אלוהים הוא בורא עולם. מדוע נזקק הדובר- המחבר המובלע לישות האלוהית שהוא נוקב בשמה ומשתמש במילים מחייבות מתחום הדין והמשפט? הדובר משתמש כך לאורך השיר במילים מחייבות כאלו כמו "אוֹרִישׁ", "אוֹתוֹת", "שִׁבְט", "אֶת זְכָרְךָ" (הבית השמיני), "בְּשִׁבּוּעָה"

42 ברומן **במסלול ילדותה** מתואר אירוע זה:

ככל שנקפו הימים הלך המתח בארץ וגבר, במיוחד באזור הדרום. במושב פטיש הסמוך אלינו קרה אסון: ורדה, מדריכה חנינית ואהובה על בני המושבים שהגיעה לדרום מכפר ויתקין הוותיק, נהרגה. ורדה הייתה אחת המדריכות החברתיות שפעלו במושב פטיש. במהלכו של אירוע משמח ומרגש, טקס חתונה שנערך במושב לזוג מבני המקום, הצליחו אנשי פדאיון לחדור למושב והגיעו עד לרחבת החגיגה, ממש עד לחוגגים עצמם. אז החלו לירות באכזריות לכל עבר. אחדים מן החוגגים נפצעו, וורדה שהייתה חברתה של המורה מאירה, נהרגה במקום. קיבלנו בזעזוע את הידיעה על הירצחה של ורדה, וזכר האירוע ליווה אותנו עוד ימים רבים. ורדה לא נשכחה מן הלב: לנצח תיזכר כמי שהקדישה את ימיה לעולים שבמושבי הנגב, וקפחה את חייה בגיל צעיר. היא, וכן כל יתר המדריכים והמורים שעבדו במושבים, היו נערים, ולא רק עלינו הילדים. הכול העריכו את עבודת הקודש שעשו: ההורים, שבילו את רוב שעותיהם בעבודה בשדה, המבוגרים, שהיו בבית ואפילו הפעוטות. כל ביקור שערכו המדריכים בבתינו שימח את המשפחות והם התקבלו שם בזרועות פתוחות. ... ורדה לא הייתה היחידה שנפגעה מנחת זרועם המרושעת של הפדאיון. גם בן כיתתי, מאיר לוי, נפגע כתוצאה מהכוננות המוגברת באותה התקופה..."

עופרה מצויכ-כהן, **במסלול ילדותה**, גוונים, 2012, עמ' 124-125.

הגיבורה המספרת על אודות האירוע זוכרת אותו כמשמעותי במרחב האישי, שכן ורדה הייתה חברתה של המחנכת מאירה. כמו כן, הגיבורה מעריצה ואהבת ומזדהה עם כאבה של המורה על אבדן חברתה. עניין אחר הקשור באירוע הוא בהיבט הקבוצתי, שכן לאירוע זה הייתה השפעה על בני המושבים העולים - ביטחונם במקום התערער ורבים מהם בקשו לארוז את מטלטליהם ולעזוב את הנגב.

43 ברומן **מסלול ילדותה** מספרת הגיבורה, שולמית, על מגוון התפקידים שמלאו הצעירים הוראה בבתי הספר היסודי במושב, עמ' 32, הדרכת נשים בבתיהן בשעות הערב, עמ' 59-60. הדמויות מתוארות כמאירות פנים וכבעלות רצון טוב לסייע לעולים ולעזור.

(הבית העשירי), "וְזֶה אוֹת לָךְ" (הבית השנים- עשר), "כֹּה אָמַר... אֶל בּוֹרָא וְנוֹצֵר" (הבית השלושה-עשר). המילים המשמעותיות האלה נזכרות בטקסטים מכוננים מן המורשת היהודית בהקשרים משמעותיים שונים, כאלה המיוחסים לכלל וכאלה הנקשרים לדמויות מכוננות בחירי האל ושליחיו בפני העם.⁴⁴ נראה כי בשיר זה מקבלות המילים האלה תוקף בעל הילה של קדושה בשירו של אלטרמן.

הסיטואציה הקשה המתרחשת בעת הטקס הערכי-המקודש מקבלת אף ערך אקטואלי לאומי-ציוני: אלוהים הוא זה שבוחר לרדת אל החצר ולשאת את דבריו לנוכח גופתה המוטלת של ורדה. באמצעות השימוש באנפורה מודגש כי לא נשלח נציג מטעם האלוהות להתערב במציאות אלא אלוהים עצמו: "...וְעָבַר לֹא מְלֶאכֶּה לְרֵאוֹתָהּ פָּנִים \ וְעָבַר לֹא שָׁרָף בְּמִשְׁק כְּנָפָיִם" (הבית השביעי).⁴⁵ קודמות לאמירתו של הדובר בשתי השורות הראשונות של בית זה שלוש נקודות המרמזות למעבר מן התיאור הממשי, האדמה, שעליו מוטלת הנערה (בסוף הבית הקודם) אל מעבר לנראה לעין - לסובסטיציה אחרת. גם החילוף הלשוני לדיבור בגוף ראשון של אלוהים בחלקו השני של הבית, משווה לדובר מעמד של נביא או שליח מטעם אלוהים. מציאות מקודשת זו שבה מתקיימת נוכחותו של אלוהים, כישות על-טבעית, בחצר הקטנה במושב מתרחשת בבית מספר שבע בשיר - ספרה הנחשבת במורשת היהודית למהותית ולקדושה.⁴⁶ נוכחותו של אלוהים במציאות ממחישה את גודל השעה ואת חשיבותה של ורדה הנרצחת כמי שקיבלה על שכמה משימה אידיאולוגית. ולראייה בבית הזה מתקיימת פנייה של אלוהים המוסר את דבריו באמצעות הדובר אל הנערה המוטלת על האדמה. וזאת מקבלת קיום על-אנושי, פנטסטי. במציאות הפנטסטית הזאת הדובר הוא בעל מעמד אלוהי והנמענת היא המתה-החיה (מוטיב האופייני לשירי "כוכבים בחוץ" ולשירי "שמחת עניים"). כך למשל היא מסוגלת לשמוע 'דברי אלוהים חיים', והיא בעלת יכולת לבצע פעולות: "כִּי יִדְיָךְ תִּתְּבַקְּנָה רְגְלֵי בַחֲשָׁף...". באמצעות הדובר יודע-כול מוסר לה אלוהים

44 המלה 'אורי'ש' מופיעה למשל בשמות לך, 24 "כִּי-אוֹרִישׁ גוֹיִם מִפְּנֵיךָ וְהִרְחַבְתִּי אֶת-גְּבֻלְךָ וְלֹא-יִחְמַד אִישׁ אֶת-אַרְצְךָ בְּעֶלְתָּךְ לְרֵאוֹת אֶת-פְּנֵי יְהוָה אֱלֹהֶיךָ שְׁלֹשׁ פְּעָמִים בַּשָּׁנָה". המלה 'אות' מופיעה למשל בבראשית ט, 12: "וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים זֹאת אוֹת-הַבְּרִית אֲשֶׁר-אָנִי נֹתֵן בֵּינִי וּבֵינֵיכֶם וּבֵין כָּל-נֶפֶשׁ חַיָּה אֲשֶׁר אִתְּכֶם לְדֹרֹת עוֹלָם", המלה 'שבועה' מופיעה למשל בנחמיה ו, 18: "כִּי-רַבִּים בִּיהוּדָה בְּעָלֵי שְׂבוּעָה לוֹ כִּי-תִתֵּן הוּא לְשִׁכְנָהּ בֶן-אֲרָח וַיהוֹחֲנָן בְּנוֹ לֶקַח אֶת-בֵּית-מִשְׁלֵם בֶּן בְּרֻכָיָה".

45 בהיגד זה יש רמז מתוך ההגדה של פסח: "וַיִּזְרְצְאוּ ה' מִמְצָרִים - לֹא עַל דְּי מְלֶאכֶּה, וְלֹא עַל דְּי שָׁרָף, וְלֹא עַל דְּי שְׁלִיחַ, אֲלֵא הַקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא בְּכַבּוּדוֹ וּבְעֶצְמוֹ. שְׁנַאֲמַר: וְעָבַרְתִּי בְּאָרְץ מִצְרַיִם בְּלִילֵה הַזֶּה, וְהִפִּיתִי כָל בְּכוֹר בְּאָרְץ מִצְרַיִם מֵאָדָם וְעַד בְּהֵמָה, וּבְכָל אֱלֹהֵי מִצְרַיִם אֲעַשֶׂה שְׁפָטִים. אָנִי ה'. וְעָבַרְתִּי בְּאָרְץ מִצְרַיִם בְּלִילֵה הַזֶּה-אָנִי וְלֹא מְלֶאכֶּה; וְהִפִּיתִי כָל בְּכוֹר בְּאָרְץ מִצְרַיִם-אָנִי וְלֹא שָׁרָף; וּבְכָל אֱלֹהֵי מִצְרַיִם אֲעַשֶׂה שְׁפָטִים-אָנִי וְלֹא שְׁלִיחַ; אָנִי ה' - אָנִי הוּא וְלֹא אֲחֵר. מתוך הגדה של פסח, <http://www.daat.ac.il/daat/shabat/pesach/hagada-2.htm>

46 לאור זאת, דברי אלוהים בבית זה מקבלים משמעות וזיקה לרעיון המפעל הציוני המתקיים בתקופה זו. בהכרזתו כי "אני אעבור עלייך", יש משום הטבעת חותם מקודש על מקרה זה, שיחזק את הצד התאולוגי ברעיון האידיאולוגי ואת ערכי ההזדהות של הפרט עמו. בנוסף, נוכחותו של אלוהים בבית השביעי שבו מוטלת גופת המדריכה עשוי לרמוז לשבעת ימי האבל ואלו מקבלים משמעות של אבל לאומי. וכפי שצוין קודם, אכן נרעשה הארץ מאירוע זה ובמיוחד תושבי פטיש שעלו לירושלים להפגין למען מציאת פתרון ביטחוני.

מסרים בדבר המעשים שעשתה למען קליטת העולים. כך עזבה את ביתה ואת מכריה, עבדה במלאכה קשה ונעשתה שותפה בתחומי החיים השונים של העולים וברגעי שמחתם נקטעו חייה. כן מוסר לה הדובר על אודות התגמול כבוד המשקל הייחודי הצפוי משום שהקריבה את חייה למען העם.

הרכיבים הפנטסטיים בשיר המתארים את התנהגותה העתידית של הנרצחת (המתארת פעולות אנושיות של אדם חי כמו "תִּחְבְּקֶנָה רְגְלָיו בַּחֶשֶׁף") עלולים לעורר תחושת בלהה. למעשה, הם מדגישים את עוצמתו של האירוע ואת הנרמז על הדובר ועל הארץ. ברתנא מציין כי "כדרכו, משתמש אלתרמן במוטיב הארכיטיפי של המת-החי מן השיר הסימבוליסטי, כדי לתאר את ארכיטיפ הקרבן בבניית הארץ". הוא מצביע על נוכחותו של מוטיב זה עוד בקובץ השירים "כוכבים בחוץ", ובנוסף על מוטיב ה'עלמה' בהטעימו כי בשיר "מגש הכסף" הם הנער והנערה המתים-חיים ההופכים ל"אתוס הציוני השוויוני".⁴⁷ נראה כי בשיר שבו דברי האלוהות יוצרים אווירה של הוד נוראי מגולמים שני המוטיבים גם יחד בדמותה של ורדה הצעירה. מצד אחד הם מדגישים בכך את עוצמתה, ומצד אחר את עומקו של האסון (וזאת, לעומת "מגש הכסף" שהוא כעין אוֹדָה נשגבת לכבוד הקמתה המולדת. בעיצוב דמות הנער והנערה יש רמז לאופטימיות, לשלמות ולאפשרות של המשכיות באמצעותם הדורות הבאים).

שימוש של אלתרמן ברכיבים תיאולוגיים-מורשתיים תואמת גם את תפישותיו התרבותיות-ממלכתיות של המנהיג בן-גוריון. הדבר תואם אף את הדגש הרב שייחס המנהיג לספר התנ"ך ולסיפורים שהוא מציע. הסוציולוג אליעזר דון-יחיא עומד על מרכזיותו של התנ"ך בעיצוב תפיסתו הציונית של בן-גוריון. לדבריו, בן-גוריון ניסה להשתמש ביעילות ובאקטואליות בתנ"ך לחייו המתחדשים של עם ישראל במדינת ישראל מכמה בחינות. אחת מהן מתייחסת להקמת מדינת ישראל המסמנת בעיניו של בן-גוריון "...התחדשות דגם המופת של החיים הממלכתיים, כפי ששררו בתקופת המקרא".⁴⁸

בעודו משתמש במושג המשיחי 'גאולה' סבר בן-גוריון כי הקמת המדינה הוא שלב התחלתי בגאולה. העם נדרש להשתתף במשימת קיבוץ הגלויות - כלומר בקליטתם "המלאה מבחינה חברתית, כלכלית ותרבותית, ומיזוגם המלא עם האוכלוסייה הוותיקה לעם אחד ומלוכד. את העלייה ההמונית תפס בן-גוריון כאחד מסימני ההיכר המובהקים לבואם של 'ימות המשיח'". המשימה כאמור לא נשלמה מאחר שברעיון קיבוץ הגלויות כלל בן-גוריון גם את המטלות הנגזרות על המדינה

47 אורציון ברתנא, "עד כמה אלתרמן משורר לאומי? (בין סימבוליים לבין אקטואליה ובין בדידות לבין ממסד)", *החינוך וסביבו-חינוך והקשריו* 22, 2000, 149-175, 161.

48 אליעזר דון-יחיא, "ממלכתיות ויהדות בהגותו ובמדיניותו של בן-גוריון", *הציונות, מאסף י"ד*, 51-88, עמ' 58.

ותושביה: בניית הארץ, פיתוח כלכלי, הפרחת השממה וגילויים של אוצרות טבע".⁴⁹

בשני הבתים האחרונים בשיר "בחודש אביב" מתואר תרחיש מקודש וכפול ובו הדובר פונה אל שליחת האלוהים - הנערה שנרצחה - ונוכחים גם העדים היחידים שנותרו בחוץ באירוע. במעמד המקודש הוא מצהיר כי אירוע החתונה נחקק בזאת כחלק מהותי בהיסטוריה של המדינה. לדבריו, כל היהודים בני כל המוצאים שותפים באירוע זה, אך לא הם בלבד כי אף ייצוגיהם שהספיקו לייצר: "אַתְּ פְּהָמַת הַמִּשָּׂא וְאַתְּ פְּלֵי הַמְּלֶאכָה \ אֶת רְאִשֵׁי הַצִּמְחִים הַמְּטַפְּסִים בַּמֶּרְפֶּסֶת" (הבית השני). למעמד זה נוספת הילה של קדושה שעה שפני הארץ ופני השמיים מוארים באור הדומה לברק. אור סגולי זה נזכר אף בהיסטוריה היהודית במציאות של התגלות אלוהית מול העם או שליחיו.⁵⁰

בשיר זה המידע על מוצא העולים מועט. לשונם כסמן תרבותי מוזכרת בצירוף מטפורי ונקשרת למוצאם ולארץ עלייתם, "אַתְּ צִנַּפְתְּ לְשׁוֹנוֹת כּוֹרֵד וְלוֹב וּפְרָס". הדובר מבכר לתארם תיאורים כוללניים, כמו "קבוץ גְּלוֹת" (הבית החמישי), "עמי" (הבית העשירי). בחירות סמנטיות אלו מרמזות להתייחסות הומוגנית לכלל העולים שהם רכיב מהעם, כפי שגם המדריכים החקלאיים הם מהקבוצה הזאת. שימוש לשוני זה מחזק אף את הרעיון האידיאולוגי של הדרכת בני המושבים הוותיקים את העולים החדשים בני עמם. בנוסף, השייכות המשתמעת מן המלה "עמי" מצביעה לאחריות שהאלוהות מבקשת לנטול במשימה לאומית זו.

"נָטַל הַקְּלִיטָה"

השיר הזה הוא כעין פיתוחו של הרהור העולה בעקבות ציטוט המקדים לשיר. הוא מספר על אודות היוסדותם של יישובים בחבל לכיש שהוקמו במהלך שישה חודשים.⁵¹ בהקדמה הזאת עולה עניין סוציולוגי עדתי המציין כי בכל היישובים "חוץ מאֶחָד" המתיישבים הם עולים ממדינות צפון אפריקה.⁵² בגוף אמירה

49 שם, עמ' 62-63.

50 הפנייה מתבקשת לשימוש בברק כבהתגלות אלוהית במציאות מכוננת היא לשיר הפותח את הקובץ "כוכבים בחוץ" של אלתרמן: "וְהָרוּחַ תִּקּוּם וּבְטִיסַת נְדָנוֹת \ יַעֲבֹרוּ הַתְּרָקִים מֵעֶלְיָךְ \ וְכִבְשָׁה וְאַיֶּלֶת תִּהְיֶינָה עֲדוֹת" ... קובץ זה טעון בלשון פיגורטיבית מן התחום של הקדושה והמיסטיקה ובשיר זה הפותח את הקובץ קיימת אווירה מיוחדת, ולאחריה פותח ההלך את מסעו כפי שבא לידי ביטוי בשירי הקובץ האחרים. במעמד הר סיני העם שומע קולות, רעמים ורואה מראה, ברקים: "וידבר ה' אליכם מתוך האש קול דברים אתם שומעים ותמונה אינכם רואים זולתי קול". דברים ד, 12, וראו גם שם, פס' 15.

51 וזו לשונה: "כמעט כל היישובים שנוסדו בששת החודשים האחרונים (1955) בחבל לכיש הם של עולים חדשים. בכלם, חוץ מאחד, המתיישבים הם מיוצאי אפריקה הצפונית".

52 גם בשירי טור אחרים שלו התייחס אלתרמן לנושא העלייה ממרוקו ולעולים מצפון אפריקה בכלל. את התנגדותו באשר להגבלת העלייה הביע באופן ברור וחד-משמעי. ראו למשל השיר "חירום ועלייה", הנכלל בשער "החוק והשבות", המתייחס לציטוט המובא בראש השיר "בעמדנו לקצץ בתקציב העלייה מצפון אפריקה, 1956". **הטור השביעי**, ספר שני, תשי"ד-תשכ"ב עמ' 59-60. שיר זה ושירים נוספים שלו מגיבים לאירועים שסקרו בעיתונות כמו השיר "חריקת השער" (הטור השביעי, עמ' 65-67) ו"ריצתו של

העובדתית נרמזו התפעלותו של המשורר והזדהותו עם העשייה המשמעותית של העולים בני העדות ממדינות צפון אפריקה וכן מן העולים ממדינות אסיה השונות. הדובר מבקש לצרף אליו את הנמען ופונה אליו או לעצמו כבדיבור פנימי, ובו בזמן הוא מציין תופעה הנשנית: "וְשׁוֹב רוֹאֵה אֶתָּה פְּתָאוּם... \ מֵה רַב חֶלְקָם (מְחוּץ לְכָל מִקְּסָה נִקְצָצֶת!) (הבית הראשון). טענה זו היא תגובתו של הדובר לידיעות ולנתונים בשנות החמישים המתייחסות לניסיון להגביל את העלייה ממרוקו (וכן מפרס) בשל מספרם הרב של העולים. כותרת השיר הנגזרת מהציטוט של עסקן מפלגתי מקבלת משמעות אחרת. היא מגוחכת המהולה בתחושת הערכה של הדובר לבני הקבוצה שבשל גודלה ואולי בשל מאפייניה הסוציולוגיים נחשבה לנטל. ואולם, היא הוכיחה ההפך ונשאה בנטל ההתיישבות והפיתוח.

אלתרמן טוען כי חלקם של עולים אלו הוא רב ביותר ולראייה הוא מונה את תחומי עבודתם החופף לעיסוקיהם של החלוצים בעלייה הראשונה, השנייה והשלישית. אלתרמן קובע כך - בלשון פיגורטיבית בבית השני - כי הם "בְּנְאֵי יוֹמָה", הם אלו המרכיבים את סדר היום של המדינה שהם לדבריו "...פִּיּוֹם עָקֵר צְבָאָה וְחֶלְוָאִיָּה" של הארץ. כך הוא מבקש לקבוע עמדה בדבר תרומתם החשובה של העולים ליישובי חבל לכיש. את קביעתו זו מרחיב אלתרמן גם בבתי הבאים. בבית השלישי הוא מאפיין את תרומתם הרבה "הֵם... \...הַגֵּב וְהַפְּתִיפִים לְעֵקְרָה שֶׁל הַתִּיּוֹבוֹת וְלְעֵקְרוֹ שֶׁל בְּטָחוֹן". הבחירה בחלקי הגוף החשובים לעמידה ולזקיפות קומה מְשווה לנוכחותם של העולים חשיבות חיונית. אלתרמן מתייחס לאמירות ציבוריות בנושא ופוסק כי בין יסכימו לעמדה שהביע ובין לא הרי הוא מביע עובדה "הֵלֵא עֲבָדָה הִיא" (הבית השלישי).

בבית הרביעי חושף הדובר כי על אף שדיבר עובדות ותיאר מציאות של תרומה וחלוציות, עולה סוגיית תרומתם של עולי צפון אפריקה בשיח של הוותיקים, המציינים את העומס ואת הקשיים שעלייה גדולה זו מסבה. הוותיקים רואים בעלייה זו נטל, ואין לדעת אם הם או חלקם מכירים בתרומתם של העולים.⁵³ עמדתם המפלה של הוותיקים נובעת כנראה מהיותם חלק מפעילות 'העלייה והקליטה'. פעילותם הרבה בקליטת העלייה ובהדרכת העולים מאפשרת להם לערער על המהלכים הממלכתיים ולהרהר בהם בקול ובציבור.

הבית האחרון בשיר ממשיך את נושא השיח המתקיים בקרב העולים הוותיקים (האשכנזים) על אודות העולים מצפון אפריקה, אך בנימה אחרת - אופטימית כזאת

העולה דנינו" (תשי"ד-תשכ"ב, עמ' 55-58). בהרצאה שנשא בכנס ברית עברית עולמית בבודפשט, 08/01/13, "שירה ועיתונאות - בין שירת- העיתון לשירת - הספר של נתן אלתרמן", התייחס עוזי שביט לשיר זה ולסוגיית קליטת עולי מרוקו במהלך גלי העלייה האלו.

53 ברומן **במסלול ילדותה** ישנה התייחסות לעולי צפון אפריקה שהגיעו בהמוניהם לעיירה אופקים הסמוכה למושב מסלול. חלקם עבדו כפועלי בניין בחצר בית הספר במושב מסלול. "רוב הזמן שתקו שלושתם ונראו טרודים בעבודתם, כאילו ידעו שאין כל ברירה. העבודה חייבת להימשך, ואולי היא הדרך שתביא לשיפור במצבם", שם, עמ' 111-112.

הנובעת מניסיונו של הדובר לרדת לעומקה של הסוגיה וייתכן אף מנטייתו שלא להטיל דופי בציבור ה'וותיקים': "...תוף פְּדִי דִּיּוֹן עַל נְטָל קְלִיטָה... \ אֲמַר לְפָנָיו לְנוּ \ כִּי לֹא בְּרוּר אִם אָנוּ הַנוֹשְׂאִים אוֹתָהּ \ אוּ שְׂמָא הִיא בְּעַצְמָהּ, הַנוֹשְׂאִת אוֹתָנוּ...". השיר מסתיים בשלוש נקודות כרמז להמשך ליבוננו של הנושא במחשבת הקורא ועמדתו הברורה של אלתרמן מהדהדת.

נראה כי שיר זה הוא שיר עיתונאי מובהק שכן הדובר בו מתייחס בבהירות ולרוב בלשון שאינה מליצית כדי להבהיר את עמדתו האידיאולוגית. בעזרת אבחנתו החדה מבקש המשורר, המזוהה עם האידיאולוגיה הלאומית-חברתית, לנטוע בעולים יסוד של הזדהות עם פועלם בעודה תשתית לזהות החדשה שתתעצב בקרבם ובקרב בני הדור הבא. השימוש ביסוד הפנטסטי בשיר זה המאופיין בהגזמה הוא לצורך הדגשת תרומתם המהותית של העולים האלה לבניין המדינה: "מְקַצֵּה הָאָרֶץ עַד קְצֵהָ \ הֵם פְּנְאֵי יוֹמָה וְהֵם שׁוֹמְרֵי לִילָה" (הבית השני). כך אף בבית השלישי: הֵם... \ הַגֵּב וְהַקְּתָפִים לְעֶקְרָה שֶׁל הַתְּיִשְׁבוּת. סוגיה זו מובעת אמנם באופן ענייני-ז'ורנליסטי, אך איננה נטולת מאפיינים רטוריים. אלו באים להדגיש את תרומתם העולים מצפון אפריקה. השימוש במטפורות שיש בהן מן ההגזמה משווה לתיאור שגב והאדרה.

בשיר זה באה לידי ביטוי הסוגיה החברתית שהעסיקה את היישוב, והייתה לו אף השפעה על יכולותיו. וזאת, כחלק מהאידיאולוגיה הציונית של קליטת יהודים מכל רחבי התפוצות. לאידיאולוגיה הזאת בקיעים החושפים את העמדות ה'שונות' ואת ה'אחרות' (otherness) של הוותיקים הנמצאים בעמדת קולטים אל מול העולים החדשים הנמצאים בעמדה הנקלטת.⁵⁴

נראה כי הזהות שמציע הדובר לקוראיו שואפת לאחידות המספרת על קבוצות העם המתחדש כמי שתרמו באופן מהותי ושקול לבניין המדינה.

"מְעֻשָׂה בְּנֵי הַמּוֹשְׁבִים"

השיר הזה אף הוא פונה לעניין המשימה הלאומית המצוין במשפט המקדים לשיר "בְּהַקְלָצָם לְעִזְרַת יְשׁוּבֵי הָעוֹלָם". שלא כבשיר "בְּחֻדְשׁ הָאָבִיב", הטעון ברגשות של צער וכאב והוא בעל טונים של זעם, שגב ופְּתוּס, האווירה בשיר הנדון היא אופטימית ועולצת ולעתים מתפלפלת. השמחה והאופטימיות ניכרות במבנה השיר

54 הפולמוס על אודות תרומת עדה זו או אחרת לבניין המדינה בא לידי ביטוי בשיח החברתי לאורך שנות קיומה של המדינה. לטענת סוציולוגים, היא אף מזינה עיצוב תפישות של אידאולוגיה ושל זהות בקרב קבוצות בחברה הישראלית. הסוציולוג משה ליסק טוען כי אנשי ה"קשת המזרחית" סוברים כי מדינת ישראל היא אם כל חטאת. לשיטתם, בלא תקומה של התנועה הלאומית היהודית המודרנית, ובעקבותיה הקמת מדינת ישראל "הייתה יהדות המזרח ממשיכה לפרוח ולשגשג על גדות הפרת והנילוס...". "העיון הסוציולוגי והדינמיקה החברתית בישראל: סיפור הצלחה או החמצה?", בתוך: דורות, מרחבים, זהויות, מכון ואן ליר והקיבוץ המאוחד, בעריכת: חנה הרצוג, טל כוכבי ואחרים, ירושלים ותל אביב, 105–121, עמ' 118.

באמצעות החזרה על ההיגד הבנוי שאלה קצרה ומציע בצדה תשובה קצרה ומעוררת עניין - "מה קרה? לא הִרְבָּה." המשורר המפריח שאלה לחלל האוויר עונה עליה בתשובה המתבררת עם קריאת בתי השיר כתשובה מתהפכת. כך תורם ההיגד החוזר לאווירת השמחה וקורת הרוח. הקצב והעליצות המשתמעים מקבילים לעשייה ולשינויים החברתיים והחקלאיים המהירים המתרחשים במושב בזכות בני המושבים ובזכות העולים. התפעלותו של הדובר מן התמורות הקונסטרוקטיביות והמבורכות באה לידי ביטוי לאורך השיר כולו (שבו שישה-עשר בתים) וכבר היא מובעת בבית הראשון של השיר בבחירות וגלויות בדומה לשיר "נטל הקליטה".

הדובר הנפעם מספר על אודות פועלם של בני המושבים שעזבו את מקומות מגוריהם עם ילדיהם ונשיהם והגיעו לדרום "לא לתור, פי לגור" (הבית השלישי) ונעשים מעורבים בכל נימי נפשם בחייהם של העולים החדשים מבלי לחשוש מקשיי המנטליות והשפה. בבית השנים-עשר משיח אלתרמן עם שיר אחר שכתב על אודות מושבי מערב הנגב, "בחודש האביב" ומבקש לציין תמורה שחלה: החושך המאיים שהאפיל על מרחבי מושב פטיש והיה (אז) רמז מקדם לאסון הירצחה של המדריכה ורדה ז"ל איננו שורר יותר במקום. הדובר אינו תמים, אולם החשיכה היורדת על המושב לעת ערב שונה לטענתו בשל הגורם האנושי המלכד: "צִנְפָתוֹ לֹא כָּל כֶּךָ עֲזוּבָה לְנַפְשָׁה".

נוף הנגב המתואר בשיר הוא אופייני ובהתאם לאקלים השורר בו. הוא מאופיין ברוח חזקה ובאבק ואינו מיושב כמו באזורים אחרים בארץ. בניגוד ליישובים שבהם מטפחים התושבים דשא, עץ וגינה - נופים הדורשים טיפוח ומגע יד אדם. על אף זאת, מתפעל הדובר מן הנוף האנושי וטענתו האידיאולוגית ברורה וחד משמעית: "נִסְתַּלְּלָה נָא בָּהֶם. זוֹ אֶחָת הַתְּמוֹנוֹת הָעֲזוֹת וְיָפוֹת בְּיֹתֵר בְּמִדְיָנָה." (הבית השישי).

תיאור הסיטואציה המיטבית והחפה מרמזת על קושי כזה או אחר, חומרי או חברתי, ונדמה כחזון אחרית הימים, שבו העם נקבץ מן הגלויות ומתאחד בלא מכשול שפתי או מנטלי, תורם לאווירת הפנטזיה. הדבר משרת את המגמה לבטא את תחושת הזהות העמוקה המתהווה באופן זהה ואחיד בקרבם של הקולטים ושל הנקלטים, של העולים ושל בני המושבים. גם המציאות המתארת ילדים רכים, והיא לעצמה אף מתוארת בלשון פשוטה המתאימה לשיר ילדים: מעלה שאלה שעליה משיב הדובר בלא שהות, מבנה המשווה אווירה ציורית ורגועה ומחזק את האווירה האידיאלית כמעט. התינוקות מסתובבת כך באין מפריע בגן הילדים ובו נמצאים ילדים המדברים כל אחד בשפת אמו. היא רגילה לחברתם - הרי היא מהלכת ביניהם מלאת ביטחון עצמי מעצם נוכחותם. גם הילד מכפר-יהושע זוחל בלול שבו נמצא גם הילד הכורדי ואלתרמן מתארו כחסון וגוף. ה'שונות' של שני הילדים הרכים מהם מתעמעמת שכן היא נמצאת שם בגלל הוריה (יוצאי נהלל). הם הגיעו למקום למען מטרה המשותפת לכלל היהודים - התיישבות ופיתוח הארץ. פעולתה של התינוקת המסתובבת בין ילדי העולים מרמזת לעניין הסובב והמסובב - הוריה הגיעו לדרום במסגרת שליחות

הוריה. הם הגיעו למקום בעקבות העולים שהובאו לשם, והיא נמצאת במקום לצד הוריה. הבחירה בבני הגיל הרך המסמלים טוהר, תמימות נטולת דעות קדומות ופנייה לאחר נדמית שבלונית, אך מיטיבה לתאר את חוויית קיבוץ הגלויות ואת רוח התקופה.

בני המושבים עסקו כאמור בהדרכת העולים כמעט בכל תחומי החיים. כמו כן, הם עסקו בראש וראשונה בחינוך - מדריכים ומורים לשפה העברית במסגרות רשמיות ובלתי רשמיות. בכך הביעו זהות עמוקה עם המשימה הלאומית שקיבלו על עצמם והנחילו לעולים גם ערכי אידאולוגיים של אהבת המולדת, אהבת השפה וזיקה למקום.⁵⁵

יש לזכור כי העולים שמזכיר אלטרמן בשיר זה הם מגלויות שונות - מכוורדיסטן, מפרס, ממצרים (ככל הנראה מדובר בקראים - עולים ממצרים שהגיעו למושב רנן הסמוך למושב מסלול שבו יוצאי פרס), ממרוקו ומהודו.⁵⁶ כל אחד מהם דובר שפה משלו אך העשייה הלאומית-הציונית מאחדת את כולם: עולים, מדריכים ובני המושבים. לכל התחומים הבאים זיקה לאידאולוגיה ולזהות היהודית-לאומית: הגעת משפחות למגורים בנגב, עמלם בכל שטחי החיים כמו בהדרכת חקלאית, בלימוד השפה העברית ובהוראה בכלל, בטיפול בילדים בגיל הרך.

העולים המכונים "בְּנֵי הַסֵּפֶר" דורשים לספק למקום יישובם אמצעים חומריים כמו טלפון, אמבולנס, ואילו בני הוותיקים, "בְּנֵי הַמּוֹשָׁבִים" (מכפר הס ומנהלל) משמשים להם לפה: "הֵם יָדָה הַדּוֹפְקָה עַל שְׁלֵתָן". מסתמנת כך תמונה של אחדות ובה הדובר רואה את פסגת הניצחון החברתי ואף את הניצחון על היכר ש"בָּלֵל" את שפת העולים. בסיום השיר רומז הדובר לקרבות חברתיים-אידאולוגיים מהותיים, אולם הוא מניח כי האחדות כפי שתוארה תוכל להוביל את העם לקרב החדש "עַל הָעַם הַיְהוּדִי".

דמות העולה ודמות הצבר השליח המעוצבות בשירי העלייה לנגב

בשירים אלו ובשירי טור אחרים של אלטרמן בולטות שתי דמויות המשקפות חלק מהשיח על אודות החברה הישראלית: דמות הצבר, העולה הוותיק, מבני הקיבוצים

55 יתר על כן, המדריכים ראו חשיבות במשימה הלאומית שנשלחו אליה ביוזמת בן-גוריון ורובם היו נחוישים להפגין את פירות ההצלחה. ברומן **במסלול ילדותה** מבקשת המחנכת מאירה (היא זאבה ובידוב ולעניין זה כך ראו שם, עמ' 167) להזמין למסיבת סוף השנה את דוד בן-גוריון כדי שיהנה מההצגה שהעלו התלמידים על אודות חנה סנש. ראו שם, עמ' 163. בן-גוריון אמנם לא הגיע למסיבה, אך שלח מכתב לילדי הכיתה. קיום הצגה בעברית על אודות פועלה של חנה סנש מדגים כי המשימה הלאומית של קליטת העולים קצרה הצלחה.

56 וראו אף ציון המוצאים ברומן **במסלול ילדותה**. מעניין כי ריבוי העליות והמוצאים בשעות הגיבורה ובני משפחתה במחנה העלייה "שער העלייה" גורם לתחושת בלבול ומבוכה בקרב בעולים, הנאבקים במחנה על קורת גג ומנת אוכל, (**במסלול ילדותה**, עמ' 17) ומפגש העליות במושב מסלול הוא מסקרן, מעניין ויוצר שיח מפרה בין העולים. המורה היא המכוונת את ילדי הקבוצה: "עם אחד, שפה אחת!" ביאליק, זוכרים? הזכירה מאירה, 'ומי שיקפיד לדבר עברית יקבל פרס ביום שישי...' (שם, עמ' 103).

והמושבים הוותיקים. רבים מאלו נולדו בארץ ושלטו בשפה ובתרבות המקום,⁵⁷ ולעומת זאת דמות העולה משנות החמישים.⁵⁸ זה המכיר את שפת הקודש ומצפה להיווכח בקיומה הלכה למעשה של "ארץ זבת חלב ודבש" כפי שנכתב במקורות.

משה שמיר מבקש להתייחס לשורת האישים שחיזקו את אמונתו הציונית של אלתרמן, והוא מונה ביניהם את איש העם, האדם הפשוט, "אחינו", אשר 'לשיר לא היטיב' אך 'חייך במלוא פיו', אשר אלוהים 'האיר את עיניו בנר ויראנו ישר וטוב'... ('כוכבים בחוץ', 'שיר בפונדק היער'). שמיר אמנם בוחר לתאר את פשטותו של איש העם במליצה פיגורטיבית מלשונו של המשורר מן הקובץ הפנטסטי "כוכבים בחוץ", אך בדמות ה"אח" האלמותי ניכרת בין יתר תכונותיו גם הפשטות. טענתו של שמיר היא כי ככל שנטתה שירתו של אלתרמן מן הלירי-סימבוליסטי אל האפי-ראליסטי, גדל מקומן של דמויות פשוטי-העם ביצירתו ומבחינה זו ("כמו מבחינות אחרות) נחשפו ביתר בהירות השורשים המשותפים לתחום הקל ביצירתו (הפזמון ושיר העם ושיר-הטור) ולתחום הנכבד, המרכזי. ב'עיר היונה' וב'חגיגת קיץ' ממלאות את התפקידים הראשיים דמויות הפרוור, המעברה והישוב החדש בנגב-רובן ככולן בעלות צביון מובהק של עדות המזרח, שהוא מחוספס, לפעמים גם, לפעמים אלים ומכל מקום נטול תחכום..."⁵⁹ דמותו של המזרחי כפי שמצביע עליה שמיר, איננה באה לידי ביטוי בשלושת השירים האלה. המאפיין האינדיבידואלי לדמות זו נעדר משירים אלו וייתכן כי הוא תואם את חווייתו של המשורר-העיתונאי שאינו מבני המקום. כאורח המשקיף מן הצד הוא מתאר את שעניו רואת. למרות זאת, ישנם אזכורים של עליות מן המזרח בתיאור החצר הקטנה שבה מתקיימת שמחת קידושין ובמרחביה זוחלים זאטוטים לצד התינוקת מנהלל. בתמונת אלו ניתן לזהות את תחילתה של יצירת הזהות היהודית-ישראלית החדשה. הדובר מניח כי תלך ותעמיק במרוצת הזמן. כל זאת הודות לרכיב האידיאולוגי - רעיון ההתיישבות בנגב התורם תכלול בין בני המושבים לבין העולים.

סיכום

השירים המופיעים בספר "עיר היונה" מתייחסים לעולים מאירופה הם פואטיים מכל בחינה אפשרית ופיגורטיבית, ועל-כן אפשר להניח כי שירי העלייה לנגב הרואים אור בעיתון ("ב"טור השביעי") קרובים יותר למאפייניו של הפזמון הקרוב אל הלשון המדוברת. אין תמה וכבר עמדו חוקרים מצד אחד על השינוי שעשה

57 שירי אלתרמן בעיר היונה משרטטים את דמותו של העולה הוותיק ושל ילד הארץ הם למשל: "בטרם יום" ב. "עיר היונה, הוצאת מחברות לספרות, 1957, עמ' 99), "עיר הגירוש" (עמ' 38-40).

58 משירי הטור של אלתרמן המעלים על נס את דמותו של העולה הם למשל: "על החייל אלבו" (הטור השביעי, ספר שני, תשי"ד-תשכ"ב, עמ' 47), "ריצתו של העולה דנינו" (שם, עמ' 55), מתיבת המכתבים" (שם, 61-64), "חריקת השער" (שם, 65-67), "פרק ירידה" (שם, 79-81).

59 משה שמיר, נתן אלתרמן-המשורר כמנהיג, עמ' 56-57.

אלתרמן בכתיבתו לאחר פרסום "כוכבים בחוץ" ו"שירי מכות מצרים", ומצד אחר על מעורבותו העמוקה של אלתרמן בעשייה הלאומית-החברתית והתרבותית העצומה שאפינה את שנות החמישים.

נראה כי באחת משעותיה הגורליות של המשימה הלאומית לקביעת צביונה הזהות של החברה הישראלית במדינת ישראל הצעירה, נרתם גם המשורר בן התקופה. הדבר מפנה את מבטו מן הפנטסטי והסימבולי אל הארצי-הגשמי, ובהתאם לכך כותב את שירתו כמו את שירי העלייה לנגב לצורך העשייה בתקופה חשובה למדינת ישראל. שירים אלו הם קומוניקטיביים, כמעט מכל בחינה - לשונית ותמטית. נקל להבחין בהם על ידי השימוש בלשון רבים, הפנייה לקבוצה והמשמעויות הנגזרות מכך כמו השתייכות אליה, הזדהות עמה והיכולת לתאר את עולמו של האחר.

אין ניכר בדובר, בדמות האקס טקסטואלית ובאלתרמן המשורר, כי הוא נמצא מסוגר מן הכרך המרוחק (שזכה בשנות האלפיים לכינוי הבעייתי שאינו מחמיא בהקשר האידיאולוגי-לאומי, "הבועה") מיישובי הספר בדרום. הללו חשופים לפגיעה ביטחונית בשנות החמישים של המאה שעברה (ובתקופה של למעלה מעשר שנים משנת אלפיים סובלים מיירוט קבוע של טילי קאסם).

בשלושת השירים הנדונים כאן היסודות הפנטסטיים, הגם שאינם מופלגים כמו ביתר קבצי השירה של אלתרמן, קיימים ובאים לשרת את הרעיון הלאומי שעניינו קליטת העלייה בנגב. על פי משנתו של בן-גוריון שפעל רבות לכינון מפעל זה התפישת היא נחילת הצלחה. חוויית הזהות והתפישות האידיאולוגיות בשירים אלו מעוצבת בסיועם של רכיבים פנטסטיים. כאמן המזדהה כמעט באופן מוחלט עם עמדותיו של השלטון נראה כי אלתרמן ביקש לכתוב על החוויה הכללית המשתמעת מהמשימות שהתבצעו ולא על סיפורים אישיים. וזאת, כדי לחדד את רעיון השיתוף, התרומה לאחר ולעם בהיבט הלאומי והנשיאה בנטל המתבקשת מכך.

בעודו מבחין בין 'אידיאולוגיות' לבין 'פוליטיות' של הטקסט הספרותי חנן חבר מציין כי העניין הנסיבתי ולטענתו ההבחנה היא "...בין תפקידים שונים של טקסטים בנסיבות חברתיות וספרותיות קונקרטיות." לדבריו, ישנה חשיבות מרובה "לאופי הדינאמי והחמקמק של דרכי ההשתמעות של הטקסט הספרותי בקרב קוראים שונים ובסיטואציות חברתיות ותרבותיות שונות".⁶⁰ האירועים ההיסטוריים כפי שהם משתקפים בשיריו של אלתרמן מלמדים על צורכי השעה ההולמים כל עת: נחיצותו של משורר לאומי, המשכיל להיות גם משורר מ'טעם', מקובל על הרשויות וגם אהוב ומקובל על רוב אוהבי השירה ועל הציבור בכלל. אמן זה שאמנותו תהיה לרוחם של מנהיגי המדינה ומטעמם יוכל להשפיע בדרכו הפיוטית על מצב האומה הישראלית לגווניה. אולי אז יחל (או ימשיך, תלוי בנקודת המבט) להיכון חזונו של דוד בן גוריון, למימוש הגאולה ולהפרחת הנגב מכל הבחינות - ואכן עוד יפרח.

60 חנן חבר, פייטנים ובריונים, מוסד ביאליק, ירושלים, 1994, עמ' 51.

H e m d a ' a t

Editors

Dr. Esther Azulay
Dr. Yeshaya Ben-Pazi

HEMDAT HADAROM

P.O.B. 412, Netivot 80200, Tel. 08-9937666, Fax. 08-9945532
ISSN 0793-3994